

Деметра Елевсінська на Боспорі (VI—I ст. до н. е.)

Ганна **ВАХРАМЕЄВА** (Київ)

Національний музей українського народного декоративного мистецтва, м. н. с.,
avro.ann@gmail.com

Найбільш ранні археологічні знахідки, що підтверджують шанування Деметри та її дочки на Боспорі, датуються початком VI ст. до н. е. та відносяться до проявів родинного культу. Іконографічні канони зображення Деметри та Кори-Персефони є дуже близькими, а в деяких випадках ідентичними до зображень Деметри. Це зумовлено елевсінським характером шанування та найменування богині родючості та її дочки, як «двох богинь». Знахідки статуеток у будинках дозволяють зробити висновок о існуванні в цих приміщеннях домашніх святилищ.

У першій половині VI ст. до н. е. виникає святилище Деметри в Німфеї, яке знаходилося на прибережній гряді за трьома скелями. Біля однієї зі стін знаходилась розщелина. Географічне становище святилища є дуже важливим адже воно характерно саме для сакральних комплексів Деметри Елевсінської, які розташовували серед скель та біля розщелин.

На рубежі VI—V ст. до н. е. з'являються сакральні комплекси на Фонталовському півострові (Берегове-4), в Мірмекію та Фанагорії.

Сакральний комплекс Майська гора (околиці Фанагорії) знаходився на грязьовому вулкані. З огляду на таке становище, можна зробити висновок, що святиня мала безпосереднє відношення до хтонічних культів, бо жерла вулканів греками розглядалися як вхід у підземний світ. На південь від першої будівлі була відкрита природна розколина. Її заповнення утворено великою кількістю сильно фрагментованих протом жіночих божеств (Деметри, Кори, Афродіти, Артеміді) та кабірів, які датуються з VI по III ст. до н. е.

Схожі риси за місцеперебуванням, характером культових дій мав сакральний комплекс Берегове-4, який також розташовувався на мисі біля підніжжя грязьового вулкана. Безпосередньо зі схилів вулкана стікали потоки води. Вода грала велике значення в елевсінському культі. В останній день Великих елевсінських містерій відбувалося так зване «узливання достатку» в ущелини.

Також біля святилища були знайдені невеликі ями заповненні вугіллям та золою. На думку О. А. Завойкіна це були вогняні есхари, що являли собою символи полум'я підземного царства Аїда. У Елевсінських містеріях вогонь відігравав важливу роль, він майже усюди супроводжував містів.

Дослідник цього комплексу О. А. Завойкін неодноразово у своїх статтях підкреслював, що Берегове-4 — це святилище Елевсінських богинь.

Він підтверджує це як знахідками, так і місцеперебуванням та характером святилище, яке нагадує відомі святилища Деметри, наприклад святилище у Мілеті — метрополії Боспору. Деякі схожі риси воно має із сакральним комплексом в Елевсіні.

У 438 р. до н. е. до влади прийшла нова династія — Спартокідів. В цей період починає зростати роль Афін у житті Боспорського царства. Афіняни надавали боспорським правителям і аристократії громадянство та привілеї. Боспорська еліта брала участь в афінських релігійних святах, зокрема в Елевсінських містеріях.

Десь у IV ст. до н. е. Спартакіди починають вести свій рід від легендарного фракійського царя Евмольпа — сина Посейдона і одного з тих, хто був посвячений у таїнства самою Деметрою. Він став жерцем Деметри, а його нащадки успадкували право бути єдиними елевсінськими жерцями. М. В. Скржинська висловила доволі влучне припущення, що родинні зв'язки з Евмольпідами пов'язані із певним правилом. Для того, щоб іноземний громадянин отримав право брати участь в Елевсінських містеріях, його мав всиновити хтось із афінян. Таким чином, когось зі Спартакідів було всиновлено представником роду Евмольпідів. Через це боспорський цар отримав можливість вести свій рід від відомого в усюму еллінському світі героя, а також виконувати жрецькі функції як представник Евмольпідів у себе на батьківщині.

Саме від IV ст. до н. е. Пантікапей починає карбувати золоті та срібні монети зі зображенням колоса (атрибуту Деметри) та сатиром або грифоном.

Про шанування Деметри Елевсінської може свідчити знайдена у Федосії групова статуетка Деметри Кори та Іакха — так званої елевсінської тріади. Цікаво, що поряд з нею була знайдена фігурка Геракла, якого теж було присвячено у таїнства Деметри.

Елевсінські ритуали проводились у сакральному комплексі Кітея. Про це свідчать залишки жертвоприношень у розщелинах: теракоти, черепки посуду, графіті на чорнолаковій посудині, кістки тварин (свиней, коней, дрібної рогатої худоби), глиняні моделі хліба, світильники. Під час розкопок Елевсіна вчені знаходили поряд з теракотами багато світильників. Такі самі знахідки зустрічались і в інших святилищах Деметри. Щодо боспорських знахідок світильників, окрім Кітея, вони були знайдені в святилищах Німфея, Майської гори, Береговому-4 в шарах V ст. до н. е. і більш пізніх IV—III ст. до н. е.

До кінця V ст. до н. е. відносяться вотивний рельєф афінського скульптора із пантікапейського святилища. На ньому зображена Деметра разом із дочкою Корою. Напроти богинь стоїть в профіль бородатий чоловік з факелом або посохом в руці, лівою рукою він притримує довгий ритуальний предмет. Поза ним дві закутаних у плащі дитини-адоранти

з аналогічними предметами на плечах та юнак у плащі із факелом та ритуальним предметом. Світло факела в темряві символізувало щасливе потойбічне життя.

У ст. до н. е. датується унікальна мармурова герма Деметри: обличчя спокійне та урочисте; голову богині прикрашав вінок із колосся.

Всі ці знахідки об'єднує єдина сюжетна лінія, яка свідчить про те, що святилище Пантікапея було присвячене саме Деметрі Елевсінській. У класичний період роль Деметри Елевсіні зросла. Вона була не тільки покровителькою землеробства, а й всемогучою Землею-Матір'ю, захисницею еллінів, яка дарує перемогу.

До IV ст. до н. е. відноситься заснування храму Деметри у Горгіпії. Воно належало до sub-urban святилищ, адже знаходилося поза містом. При його розкопках було виявлено більше ста уламків погрудних зображень Деметри та її дочки Кори-Персефони.

Період III—I ст. до н. е. характеризується як час занепаду культу Деметри. Це може бути пов'язане як з ослабленням контактів Боспору з Афінами та входженням до складу Понтійської держави, так і зі змінами, що відбулися в результаті кризи сільського господарства та переорієнтації економічних зв'язків. У релігійній площині відбувається розширення місцевого пантеону, за рахунок шанування «нових» божеств, які у своїх функціях частково дублювали «старих» божеств.

У цей час поширюється культ Кібели, відбувається його зближення з культом Деметри. Так, в елліністичному шарі Семибратнього городища були знайдені протоми Деметри або Кори, разом зі статуетками Кібели.

Також, у період II—I ст. до н. е. Афродіта виступає як богиня землеробства на одному рівні із Деметрою та Корою-Персефоною. Наприклад, її зображення із Еротом або голубом зустрічаються при розкопках елевсінського святилища Берегове-4. Крім Афродіти у елліністичних шарах Берегового-4 можна знайти сліди шанування Кібели та Діоніса. Але домінуючими культурами, що відправлялись у святилище Берегове-4, залишались, як і раніше культу Елевсінських богинь.

Незважаючи на скорочення знахідок, які належать до культу Деметри, зображення колоса як і раніше зустрічається на монетах Боспору, що може говорити про зберігання значення землеробських культів.

Теракоти Деметри та Кори-Персефони трапляються не лише при розкопках городищ, але й некрополів. Так, при розкопках ґрунтових могил, курганів Пантікапея, Фанагорії та інших боспорських міст були знайдені протоми та статуетки богині VI—III ст. до н. е. А. А. Передольська пов'язує теракоти знайдені у могилах з Корою-Персефоною, богинею підземного світу, яка повернулася на землю, тобто подолала смерть

Цікавою, щодо причини наявності статуеток та протом Деметри та Кори є думка Т. М. Шевченко. На матеріалах Херсонесу вона робить

припущення, що теракоти у могили клали учасникам елевсінських містерії. Таке твердження має свій сенс. Як і у Херсонесі, так і на Боспорі поховання з виробами коропастів у інвентарі дуже рідкісні. В переважній більшості це поховання жінок та дітей. Але були вони посвячені у містерії, чи ні, важко сказати.

Слід також згадати гіпотезу В. Н. Корпусової, яка теж має свій сенс. Вона проводить аналогії з магією. З огляду на те, що найчастіше теракоти знаходять у дитячих і жіночих похованнях, вона припускає, що зображення богині несли функцію своєрідних амулетів.

До IV ст. до н. е. належать відомі розписи кургану Велика Близниця. В склепі I виявлено багате поховання жриці в ритуальному одязі. Стіна II склепу була прикрашена розписом: фронтальне погрудне зображення Деметри. У ньому втілюється іконографічний образ богині землеробства, як матері, — розумної та справедливої богині.

Непрямі підтвердження популярності на Боспорі культу елевсінських богинь можна спостерігати в розписах привізних пелік. Наприклад, розпис червонофігурної пеліки з Павлівського кургану поблизу Керчі IV ст. до н. е. зображує посвяту в Елевсінські містерії.

Висновки: Традиції та уявлення, що пов'язані з культом Деметри, були принесені на Боспор грецькими колоністами. Якщо прослідкувати коріння культу Деметри, то стає зрозумілим, що деякі його елементи йдуть з Елевсину — загальногрецького центра землеробських культів.

Період від кінця V ст. до початку III ст. до н. е. можна назвати періодом розквіту культу богинь родючості в Боспорській державі. Простежується виразний елевсінський характер культу Деметри.

У другій половині III — на початку II ст. до н. е. культ Деметри відходить на другий план. Скорочується кількість знахідок, пов'язаних з даними культом, а функції Деметри перебирає на себе Кібела, Афродіта та інші божества. Це зумовлене віддаленістю Боспору від античних центрів, його інтеграцією до Понтійського царства та економічною кризою.

Загалом обрядова сторона культу Деметри у Боспорській державі VI—I ст. до н. е. відповідала загальноеллінським сакральним традиціям. У світогляді боспорян Деметра виступала, насамперед, як елевсінська богиня, що несе ідею родючості та відродження.

